

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ ТА РОЗВИТОК ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Політична система сучасної України характеризується, з одного боку, подоланням рудиментів сталінського тоталітаризму і «вимушеного» авторитаризму радянських часів, а з другого боку – запровадженням ідей неолібералізму з його засадничими принципами свободи політичного вибору, декларації мінімізації втручання держави в суспільні процеси, необхідності її верховенства права, громадянської відповідальності тощо.

Очевидно, що країни ризують не лише за географічними, демографічними, економічними показниками, але й за ступенем впливовості на глобальні, загально- й регіонально-світові процеси, що залежить від потужності й структури національної економіки, фінансової спроможності, рівня боекдатності країни тощо. Коли йдеться про рівень суб'єктності країни, маються на увазі передусім ознаки й критерії цього рівня – спроможність до усвідомлення й узагальнення тенденцій свого розвитку, здатність до формулювання національних інтересів, послідовність у їх реалізації та захисті, наявність національної мети і стратегії її досягнення.

Вирішальна роль у забезпеченні цього аспекту суб'єктності належить національним елітам, а результативність їх діяльності є похідною від їхньої якості і рівня компетентності, організованості, здатності до забезпечення суспільної консолідації і мобілізації для практичного здійснення визначеного курсу. Особливої ваги, за сучасних умов мінливості загальної геополітичної та гео економічної ситуації, набуває прогностична здатність політичних еліт до передбачення напряму глобального цивілізаційного мейнстріму.

Для здійснення цієї функції еліті потрібно позбутися «залишкових явищ», нагромаджених досвідом «бездержавності», таких як відсутність власної політичної стратегії, тотальна залежність від метрополії у прийнятті ключових управлінських рішень. Серед перших завдань з наближення України до європейської цивілізації – утвердження в ній реальної соціальної держави, подолання прірви між народом і владою, яка після 1991 року ставала дедалі ширшою, глибшою попри періодичні зміни владних персоналій.

«Новій» владній касті необхідно вийти зі стану залежності і відокремленості, припинити ховати свій егоїзм змінами політичного дискурсу і лінгвістичної семіотики, використовувати ліберально-демократичну риторику з маніпуляційною метою, нав'язувати населенню уявлення про владу як про певну субстанцію, константну й самототожну, що служить онтологією історичного процесу, його реальним двигуном, натомість втілювати ідею підпорядкування держави суспільству.

Для власного самоочищення свого номенклатурного характеру владній еліті необхідно подолати низку факторів. До цих факторів належать:

– еволюція політичної влади шляхом конверсії політичної та державної влади радянської та пострадянської номенклатури у кланово-корпоративну, а згодом – в олігархічну владу, посилення ролі тіньової економіки у розгортанні політичних процесів на тлі зниження життєвого рівня населення й відсутність механізмів суспільного контролю;

– втрата владою будь-яких «стримуючих» (зокрема, й морально-етичних) норм та деструктивний вплив на їх зміст засобами масової інформації, слабкість, нерідко – корумпованість владних структур, правоохоронної й судової систем, що уможливили монополізацію окремих секторів економіки, заволодіння суспільними ресурсами – економічними, фінансовими, інформаційними, політичними, принципи рекрутування еліти: особиста відданість, земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, клановість і протекціонізм¹. Прірва між владою і суспільством – закритість і утаємниченість політичного життя;

– слабкість громадянського суспільства і його інститутів, відсутність у більшості населення чітких стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, політична і громадянська апатія, в т. ч. з боку профспілок;

– низький авторитет політичних партій, громадських організацій та інших недержавних організацій;

¹ Шульга М. О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: кол. монографія /за ред. М. О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 322–356.

– зростання впливу фінансово-промислових груп, регіональних кланів як у політиці, так і в державному управлінні та інформаційному просторі;

– тяглість управлінських традицій та відтворення практик управління й прийняття рішень у супроводі зміни риторики й дискурсивної мімікрії;

– декоративність системи «влада – опозиція», стосунки у якій завершуються змінами персоналій, але не векторів суспільного розвитку, змінами місця в рейтингах заможності й впливовості на прийняття рішень, але не зміною змісту тих рішень. В українських реаліях стосунки в системі «влада – опозиція» – це здебільшого не ідеологічне протистояння, не змагання стратегій суспільного розвитку (з причини їх відсутності), а переважно боротьба популістських гасел та необґрунтованих обіцянок.

Україна буде неспроможною утвердитися як консолідований цивілізаційний суб'єк, поки не буде усунено латентний конфлікт еліти і суспільства. За відсутності дієвого громадського контролю за діяльністю влади, практичного відчуження громадян від процесу визначення напрямів суспільного розвитку та прийняття рішень на тлі особливостей «внутрішньовидової» боротьби опозиції з владою (й навпаки) в суспільстві формується перманентний запит на зміну еліт. Саме в цьому контексті варто розглядати причини й аналізувати наслідки революційних подій 2004 та 2013–2014 років, а також – результати електорального вибору 2019 року.

Характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань Євромайдану – Революції Гідності. Напередодні п'ятої річниці Майдану Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів опитування експертів, присвячене оцінці тих подій, їх наслідків та уроків. Найпоширенішим серед опитаних експертів розумінням подій Майдану є те, що ці події були скоріше рухом «проти», а не «за». Тобто рухом, спрямованим проти чинної влади, яка прагнула встановити авторитарний режим, діяла у власних інтересах й часто – протизаконним способом. Політичні еліти скомпрометували себе. Усвідомлення власної вигоди від перехідного становища економіки призвело до того, що саме політичні еліти стали основним гальмом суспільних реформ.

Разом з тим, і після революційних подій не відбулося оновлення принципів діяльності влади, якісної зміни еліт згідно з демократичними критеріями. Досі актуальними залишаються усунення всевладдя олігархату, системна боротьба з корупцією, реформування правоохоронних органів та системи судочинства, поліпшення економічного становища громадян, утвердження справедливості через покарання тих, хто чинив злочини проти Майдану, залишилися можновладці – представники попереднього режиму². Невирішеність цих завдань породжує розчарування людей у політиках, у їхній спроможності до втілення якісних позитивних змін.

Цивілізаційне обличчя України багато в чому визначатиметься готовністю і здатністю правлячого класу враховувати настрої і потреби населення. Результати соціологічних досліджень³ засвідчили, що основними мотивами більшості виборців під час голосування на президентських виборах 2019 р. було прагнення радикального оновлення влади (так вважали 55% опитаних). Крім того, до вагомих чинників респонденти віднесли небажання, щоб президентом залишався П. Порошенко (39%), а також те, що В. Зеленський є «новим обличчям» і не був викритий у корупції чи інших подібних діях (34%). Необхідно брати до уваги, що і президентські, й парламентські вибори 2019 року в чергове засвідчили запит суспільства на зміну політичних еліт, а електоральний вибір здебільшого ґрунтувався на своєрідному запереченні «політиків у політиці».

Після президентських виборів переважна більшість українців (60,5%) повірила в успішність реформ в Україні: переконаність в успіху висловили 16,5%, а ще 44% зазначили, що загалом вірять, хоча дещо сумніваються в їх реалізації. Зневіру в успіх реформ висловили лише 34% зовсім не вірили – 11%, а 23% ще мали частку надії. Зауважимо, що такий високий рівень переконаності в успіху реформ протягом останніх років фіксувався лише у 2015 році (вірили в успіх реформ 30%, не вірили 62%)⁴.

² П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

³ Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 року.

⁴ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleння>

Зазначену тенденцію підтверджують й інші соціологічні опитування громадян. У табл. 1 наведені результати соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр.⁵ про оцінку громадянами розвитку подій в Україні.

Таблиця 1.

**Відповіді на запитання
«Як Ви вважаєте, в цілому, події в Україні розвиваються у
правильному чи неправильному напрямі?»***

	09.10. 2013	03.2014	03.2015	11.2016	08.2018	09.2019	12.2019	02.2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	17,5	17,4	11,1	57,2	37,5	25,4
У неправильному напрямі	65,4	40,7	66,9	66,8	72,5	16,8	35,4	53,0
Важко відповісти/не відповіли	19,2	27,0	15,6	15,9	16,4	26,0	27,0	21,6

Наведені у таблиці дані засвідчують нагальність завдання з повернення позитивного ставлення населення до процесу реформування країни, до вищої політичної влади – Президента України й Верховної Ради, позитивні оцінки яких після виборів 2019 року зменшилися у понад два рази, натомість втричі збільшилися негативні оцінки напрямів суспільного поступу. Для подолання цієї тенденції потрібна чітко артикульована, зрозуміла й підкріплена реальними діями стратегія суспільного розвитку, яка сутнісно стала б своєрідною проєкцією національних смислів.

Смисли й мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це умотивоване суспільними та особистісними

⁵ Складено за: Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004-2016) URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenschilasya-na-20-20191111061108>; Центр Разумкова. Соціологічні дослідження. URL: <http://www.uceps.org/upload/>

потребами уявлення про бажаний результат. Таким чином, смисли – це комплексне явище, яке містить у собі послідовне поєднання, щонайменше, п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення задоволення певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як задоволення/незадоволення/часткового задоволення потреби).

Тобто, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбудеться такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії й ототожнюватиметься з потребою. Якщо результат задовольнятиме потребу, то виникатиме нова потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – триватиме інвентаризація і корегування існуючих або ж відшукуватимуться нові засоби досягнення мети. Таким чином, «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) задоволення.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс або ж є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами – сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, у тому числі – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і сфера потреб, і процес цілеустановлення ієрархічні.

Без стратегічного мислення в політиці та в державному управлінні Угода про асоціацію України з ЄС може залишитися лише заявкою на реалізацію нашою країною свого стратегічного вибору. У іншому ж разі – стратегічною програмою прогресивних

змін у політичній, правовій, соціальній, зрештою – ціннісній сферах, перспективним планом адаптаційних заходів у галузях економіки, фінансів, торгівлі, енергозабезпечення, зрештою – у державному управлінні та законодавчому забезпеченні цих змін.

Будь-які політичні й управлінські рішення, риторика й конкретні дії мають відповідати декларованим цілям і бути спрямованими на досягнення мети. При цьому має враховуватися й те, що олігархічна система всіляко протидіятиме розробленню стратегії суспільного розвитку, оскільки її наявність, існування конкретного плану дій, критеріїв і маркерів його реалізації буде передумовою й підставою контролю з боку суспільства.

Очевидно, що розробка державної стратегії, оприлюднення її цілей і суспільне визнання сприяли б консолідації політичних сил, налагодженню громадського контролю за реалізацією стратегії, підвищенню довіри громадян до влади. З одного боку, розробка стратегії не має бути «публічним» дійством, оскільки це – особлива форма державницької діяльності політичних еліт з об'єктивної оцінки стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх впливів, тенденцій цивілізаційного розвитку. Разом з тим, стратегія не може бути прийнята й реалізована без суспільної легітимізації, адже стратегія – це своєрідний шлях досягнення суспільної надії.

Стратегія суспільного розвитку в Україні має бути світоглядно обумовленою сукупністю поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку; достатньо абстрактним, довгостроковим, максимально загальним (недеталізованим), послідовним, конструктивним, раціональним, підкріпленим ідеологією, стійким до невизначеності умов середовища планом досягнення успіху⁶. Реалізація такого плану повинна включати перетворення абстрактного у конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на зміст, його коригування тощо. Виходячи із цих уявлень, можна виокремити щонайменше три сутнісні ознаки стратегії суспільного розвитку: стратегія –

⁶ Шайгородський Ю. Стратегія суспільного розвитку: світоглядні та інституційні чинники формування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 6 (68). С. 13–27.

найзагальніша світоглядна раціональна картина (уявлення) майбутнього та загальний вектор його досягнення; стратегія як своєрідна матриця, що містить сукупність віри, переконань, цінностей і водночас засобів та інструментів досягнення мети; стратегія як легітимований загальноновизнаний і загальноприйнятний зразок («нормативний» шаблон) для вирішення поточних завдань, їх відповідності стратегічній меті.

Іншими словами, стратегія суспільного розвитку має являти собою своєрідну надією, амбітний план-проект майбутнього, пов'язаний з оцінкою сьгоднішніх (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз, ідеальною, але наповненою змістом формою для проектування майбутнього. Стратегія має бути пов'язаною із прогностичними напрямками розвитку інших країн і співвідноситися з їхніми стратегічними цілями, передбачати шляхи глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому.

Ключовим елементом політичної системи в її інституційно-організаційному вимірі є політико-партійна складова, адже представницька демократія неможлива без існування одного з базових інститутів сучасного суспільства – політичних партій як об'єднань громадян на основі спільності інтересів та політичних переконань.

Наприкінці 80-х років минулого століття політична система України позбулася однопартійності. Спочатку фактичної – через створення першого масового громадсько-політичного об'єднання «Народного руху України за перебудову», а згодом – формального, коли у 1990 році Міністерством юстиції України було зареєстровано Українську республіканську партію. Станом на 31 серпня 2020 року в Україні зареєстровано 359 політичних партій.

Зростання кількості політичних партій стало об'єктивною реакцією на розвиток суспільно-політичних процесів у країні. Разом з тим, необхідно враховувати реальну спроможність партій як інститутів політичного представництва, їх ефективність на електоральному та парламентському рівнях. Поки що зростання кількості зареєстрованих партій мало позначалося на їхній участі в електоральних процесах та на представленості в парламенті – навіть зменшувалася з кожними наступними парламентськими виборами (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Участь політичних партій (блоків політичних партій)
у виборах до Верховної Ради України (III–IX скликань)***

Вибори до Верховної Ради України	Кількість зарєєстрованих політичних партій на день виборів	Кількість суб'єктів виборчого процесу	Кількість переможців	Прохідний «бар'єр»
III скликання (1998)	52	30	8	4%
IV скликання (2002)	126	33	6	4%
V скликання (2006)	136	45	5	3%
VI скликання (2007)	140	20	5	3%
VII скликання (2012)	198	22	5	5%
VIII скликання (2014)	236	29	6	5%
IX скликання (2019)	349	22	5	5%

* Складено за ⁷.

Для набуття європейських ознак політична система України має позбутися низки спотворюючих її недоліків – створення партій «згори», з використанням адміністративного ресурсу («партії влади»), створення партій-«бізнес-проектів», партій «під особистість» (вождистських), так званих «технічних партій» для маніпуляції виборчим процесом і свідомістю виборців.

Участь у партіях – переконлива ознака формування у країні «людини політичної», чим підтверджується вага демократичних принципів у суспільстві. Соціологічні дослідження засвідчують наявність певної тенденції до зростання членства у партіях. Якщо у 1994 році членами партії визнавали себе 0,7% громадян, то у 1999 році – 1,5%, у 2002 році – 2,2%. Максимальним, за результатами опитування, був показник жовтня 2005 року – на свою належність до певної політичної партії вказали 4,6% респондентів (очевидно, далися взнаки події Помаранчевої революції й президентських виборів 2005 року). Разом з тим, станом на 2008 рік таких громадян нараховувалося вже 2,8%⁸. За

⁷ Міністерство юстиції України. Політичні партії. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

⁸ Якименко Ю. В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України. URL: https://razumkov.org.ua/upload/yakymenko_parties_public_op.pdf

результатами опитування 2015 року про своє членство в певній політичній партії заявили 1,1% респондентів⁹. Тобто, близько 2,0–3,0% громадян України заявляли про свою партійну належність.

Виходячи з цього та даних Держкомстату України про кількість населення віком старше 18 років¹⁰ (вік, з якого законодавством України дозволяється брати участь у роботі політичних партій), можна припустити, що загальна кількість членів партій в Україні не перевищує 120 тис. осіб. Водночас аналіз оприлюднених 34 (із 359 зареєстрованих) політичними партіями даних про їх кількісний склад вказує на значно більшу кількість членів – понад 4 мільйони (4095325) осіб. Тобто, згідно з оприлюдненими даними, членами лише 34 із загальної кількості зареєстрованих партій є 12% дорослого населення?

Таке маніпулювання викликає недовіру до політичної системи загалом. Для надання процесу партоутворення органічного змісту необхідно заблокувати деструктивний вплив, з одного боку – фінансово-промислових груп, з другого – зовнішній з боку Російської Федерації, припинити використання олігархатом політичних партій як інструменту реалізації власних інтересів, впливу на кадровий склад уряду, зміни векторів політичного розвитку, маніпулювання масовою свідомістю.

Потребують зміни маркери електорального вибору громадян: поки що він зумовлюється не ідеологічними засадами партії й навіть не здатністю реалізувати (часто популістські) передвибірчі обіцянки, а позицією партії щодо чинного політичного режиму (провладна-опозиційна). У суспільну свідомість необхідно запроваджувати розуміння того, що й цей «вододіл» нерідко є відбитком боротьби між олігархами за вплив на владу.

Суттєвих змін зазнала партійна система України після Революції Гідності. Анексія Криму та початок збройної агресії РФ проти України на Донбасі призвели до значних світоглядних змін, змін у системі ціннісних орієнтацій громадян. В оцінці діяльності політичних партій виникли нові лінії розмежування – за позицією стосовно реакції на події Майдану й російської агресії. На тлі розвитку й посилення активності організацій громадянського суспільства створюються нові

⁹ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

¹⁰ Державна служба статистики України. Чисельність населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

політичні сили, відбувається їх інкорпорація до органів влади. Однак рівень довіри суспільства до політичних партій залишається критично низьким (див. табл. 3). Актуальне завдання – усунути причини недовіри, якими є усвідомлення громадянами неспроможності більшості політичних партій реалізувати власні програми, передвиборчі обіцянки, відсутність діалогу зі суспільством, слабкість у захисті національних інтересів та ігнорування інтересів своїх виборців.

Таблиця 3

**Чи довіряєте Ви політичним партіям?
(динаміка, 2001–2020)***

	Повністю довіряю	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
2001	2,5	13,5	31,1	40,9	12
2002	2,8	9,6	30,6	48,9	8,1
2003	2,2	14,1	36,2	36,4	11,1
2004	3,7	11,9	34,6	37,6	12,3
2005	2,8	13,3	36,3	31,4	16,2
2006	2,5	12,6	41,8	32,5	10,6
2007	3,8	18,7	36,3	31,4	9,8
2008	0,8	11,7	36,3	43,2	8,0
2009	1,9	14,9	38,1	40,0	5,1
2011	2,2	16,3	40,7	32,6	8,2
2012	2,8	17,2	34,1	35,0	10,9
2013	3,2	17,3	42,8	27,3	9,3
2014	1,8	19,1	41,9	23,4	13,7
2015	0,8	14,2	31,6	39,3	14,1
2016	1,6	10,9	32,8	44,5	10,1
2017	2,5	10,5	34,6	40,5	11,9
2018	1,3	9,0	33,4	46,6	9,8
2019	1,4	10,1	36,4	39,8	12,3
2020	2,6	12,6	40,2	30,7	13,9
<i>Середній показник</i>	2,27	13,55	36,31	36,95	10,92

* Складено за ¹¹.

¹¹ Центр Разумкова. Соціологічні опитування. URL: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia?start=50>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>; Фонд «Демократичні ініціативи» імені Лька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова. URL: http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:03_02_2015

Розвиток демократичної держави неможливий без політичних партій. Водночас консервація нинішнього стану партійної системи може стати суттєвою перешкодою демократичного розвитку українського суспільства. Саме тому актуальним є завдання формування міцних і ефективних представницьких інститутів, діяльність яких була б спрямована на реалізацію обраного курсу європейської та євроатлантичної інтеграції.

Важливим елементом політичної системи України є її так званий «третій сектор» – сукупність недержавних організацій, які покликані представляти інтереси громадян, забезпечувати дієвість систем «людина – суспільство» та «суспільство – держава». Ключовим аспектом громадянської активності є потреба суспільного прогресу, спонукальним мотивом – незадоволення існуючим станом речей і напрямів державно-політичного розвитку.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення і сув'язнення, щонайменше, двох площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Суперечності ця проблема набуває в частині її переходу з теоретичної у практичну площину. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства виключно через його формальні інститути. З одного боку, це природно: поняття інститутів громадянського суспільства знайшли своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. З другого боку, потребують нейтралізації небезпеки своєрідної «пастки» – спроби «побудови» зручної для «управління» «лінійної» моделі громадянського суспільства через його формальні інститути, спрямовані переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів. Звідси випливає необхідність постійного узгодження «конфлікту інтересів» у взаємодії громадянського суспільства і влади, який виникає на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення внаслідок того, що мотиви влади та суспільні мотиви не завжди збігаються: для влади «влада» є самодостатнім явищем (самоціллю), для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети.

«Владна» ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інституціями, а потім у їх використанні для посилення легітимації правлячого режиму та його рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інституцій громадянського суспільства, а з другого – використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, влада створює ілюзію тотожності суспільних і власних потреб та мотивів їх досягнення.

Позірна зацікавленість влади в організаціях громадянського суспільства зумовлена тим, що вони незмінно користуються досить високим рівнем довіри громадян. За результатами соціологічного моніторингу, що здійснювався протягом 2016–2020 рр.* соціологічною службою Центру Разумкова, кількість громадян, які довіряють громадським організаціям, коливається у межах 45–46% (повністю довіряють 5,2% за теоретичної похибки вибірки 2,3%). Не довіряють громадським організаціям 38,6% населення, при цьому 15,8% – не довіряють їм повністю¹². Рівень довіри громадян до громадянських організацій значно перевищує рівень довіри до органів влади, різних урядових інституцій, органів прокуратури, судової влади, комерційних банків і Національного банку України тощо.

У той же час, на тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інституцій громадянського суспільства рівень безпосередньої участі громадян в їх діяльності залишається досить низьким. Показовими, у цьому сенсі, є результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2018 році Держстатом України зареєстровано 26 630 громадських організацій¹³. Звіти цих організацій містять інформацію про кількісний

* Показники за п'ять років (2016–2020), зведені до середнього значення.

¹² Центр Разумкова. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

¹³ Державна служба статистики України. Діяльність громадських організацій в Україні. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/susp_d_2018

склад: загальна кількість членів, згідно зі звітними даними, становила 19 079 855 осіб. Зазначимо, що це – 53,7% населення України у віці старше 14 років (віку, з якого, за законом, особа може брати участь у роботі громадської організації)¹⁴. Водночас лише 7,5% громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності^{*15}.

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні має полягати не тільки й не стільки у розбудові його інституційно-організаційних форм, скільки у формуванні нових смислів, а на їх основі – розробці і реалізації широкого комплексу заходів, спрямованих на формування та розвиток публічної сфери й публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-смыслових орієнтацій громадян, формування громадянськості як такої. Поки що увага науковців, а передусім – практиків, частіше зосереджується саме на інституційно-організаційних формах громадянського суспільства.

У цьому контексті важливим і необхідним є усунення чинників, вплив яких і досі «гальмує» процес набуття громадянським суспільством в Україні якості, зрівняної із розвиненими демократичними суспільствами. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

По-перше. Хоча, з одного боку, ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самопрояву особистості, колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб близькі українцям і їхня історія свідчить, що характерною рисою української спільноти було прагнення консолідації через систематизацію і унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин, разом із тим «ментальна» і «суспільна» готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом

¹⁴ Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

* Опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року.

¹⁵ Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>

кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

По-друге. Українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних «інституцій громадянського суспільства» радянського зразка у вигляді всіляких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося і на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати на розв'язання наявних проблем.

Водночас активне використання (підкорення) державою інституцій громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з їхньою власною метою. Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проектів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймалися як своєрідне уособлення громадянського суспільства і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до нього, до його спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

По-третє. Прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, ініціатив тощо) використати можливості й авторитет «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така «взаємодія», як правило, посилюється напередодні виборів і припиняється одночасно із завершенням чергової виборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології «залучення», й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного «забарвлення».

Усвідомлення значущості цих та низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститу-

цій мають стати підґрунтям переосмислення сучасних суспільно-політичних процесів та ролі активізму в їхньому розвитку. Адже перемогу Майдану (як суспільно-політичного явища) над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні «інституції», а активність самих громадян. У критичні для країни часи боротьби зі збройною агресією і проявами сепаратизму самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчами, ліками. А неформальні волонтерські організації переймаються долями інвалідів російсько-української війни та вимушених переселенців зазвичай ефективніше, а ніж державні органи.

Необхідність політичного аналізу процесу цивілізаційного поступу, його специфіки, динаміки, тенденцій розвитку, а також політичних спекуляцій і міфів навколо цих процесів зумовлюється потребою теоретичного обґрунтування і практичної розробки шляхів формування внутрішньої та зовнішньої політики України. Такої політики, яка б забезпечила нашій державі гідне місце у світовій спільноті, яка враховувала б і сучасні потреби суспільства, і його перспективи. Саме тому суспільні перетворення, що відбуваються в Україні, описуються, як правило, у контексті цивілізаційного розвитку.

Такий контекст є обґрунтованим з наукової точки зору й зумовленим об'єктивними процесами, поза межами яких Україна залишитися не може. Разом з тим, і досі бачення державотворення в Україні у контексті цивілізаційного вибору залишається досить суперечливим і мозаїчним. Вибір Україною європейського вектора розвитку не усунув певної невизначеності у його реалізації. Політичні рішення в умовах незбалансованої, енергетично та технологічно залежної економіки, nereформованої соціальної сфери, внутрішньополітичної нестабільності реалізуються вкрай важко. Водночас країни-партнери та країни, які підтримують демократичний розвиток України, вимагають не лише визначення зовнішньополітичних пріоритетів, а й конкретики у їх реалізації.

Спроба через багатовекторність скористатися особливим геополітичним становищем не призвела до відчутних позитивних результатів. Протягом останніх десятиліть сформувалася своєрідна

політика «протягнутої руки». Свого часу добровільна відмова від статусу ядерної держави давала можливість ефективного використання такого політичного і економічного кроку для геополітичного позиціонування. Натомість лише на короткий час додала позитивних рис іміджу країни і відчутно не позначилася на її економічному та соціально-політичному становищі. Прагнення стрімкої інтеграції нереформованої економіки до жорсткого світу ринкових відносин позбавили конкурентоздатності багатьох галузей економіки, стійкості фінансової системи, скорочення трудового ресурсу.

Посилення суб'єктності України значною мірою пов'язане з необхідністю усвідомлення ефективного використання наявних ресурсів – промислово-індустріального й наукового потенціалу; унікального географічного положення, що створює сприятливі умови для розміщення виробництв, орієнтованих на ринки як ЄС, так і країн азійського регіону; сировинної бази; запасів чорнозему і потенційних можливостей виходу на позиції одного з аграрних лідерів сучасного світу; потужного людського капіталу, резерву освіченої трудової сили, системи підготовки професійних кадрів. Україн важливим є усвідомлення необхідності впровадження демократичної моделі сучасної, конкурентоспроможної політичної системи на основі верховенства права, розвиненої правової культури, збалансованої представницької демократії, сильного самоврядування, ефективного державного менеджменту.